

Tři archetypy evropské sociální politiky

František Svoboda

MASARYKOVA UNIVERZITA

FRANTIŠEK SVOBODA

**TŘI ARCHETYPY
EVROPSKÉ SOCIÁLNÍ POLITIKY**

BRNO 2012

Recenzovali:

Prof. PhDr. František Ochrana, DrSc.

Doc. PhDr. Jiří Winkler, Ph.D.

© 2012 František Svoboda

© 2012 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-210-8168-0 (online : pdf)

ISBN 978-80-210-5990-0 (brožovaná vazba)

DOI 10.5817/CZ.MUNI.M210-5990-2012

Marii Jetelinové

ÚVOD.....	7
DAR.....	13
PRÁCE.....	53
PŮJČKA.....	91
ZÁVĚR.....	133

ÚVOD

Každá společnost si vytváří vlastní systém spravedlnosti. *Ubi societas, ibi ius*. Lidská obec se ale nerozvíjí pouze díky vztahům založeným na právech a povinnostech, ale také díky vztahům charakterizovaným nezištností, milosrdenstvím a společenstvím.¹

Pokud nahlédneme do Etymologického slovníku, zjistíme, že slovo ekonomie (economics) se odvozuje od řeckých slov *oikos* (dům) a *nomos* (řídít). Ekonomie je v tomto pojetí naukou o hospodaření. Pokud se ale s tímto obecně přijímaným výkladem nespokojíme a půjdeme do hloubky, zjistíme, že slovo *nomos* je rovněž odvozeno, a to od slova *nemein*, tj. přidělit, rozdělit, dát každému, co mu patří. Tento význam je spojen se jménem řecké bohyně odplaty *Nemesis*, která podle zásluh či nepravostí odměňovala či trestala lidi.

Slovo ekonomie tedy v sobě skrývá více než jen starost o hospodářství; v jeho základech leží touha po spravedlnosti – společné východisko ekonomických úvah přinejmenším v období antiky a scholastiky. Navzdory názorovým posunům pozdějších škol ekonomického myšlení můžeme vyjádřit přesvědčení, že pouto mezi spravedlností a ekonomikou nebylo nikdy zcela rozvázáno.

Pokud vyjdeme z Aristotelova dvojího pojetí spravedlnosti – komutativní a distributivní – pak první z nich představuje spravedlnost ve směně, která je aparátem neoklasické ekonomie velmi dobře popsána. Druhé pojetí

---

¹ Srov. Benedikt XVI., 2009, str. 13.

spravedlnosti – distributivní spravedlnost – pak zkoumá dobročinnost a upotřebením soukromého vlastnictví nikoliv k vlastnímu prospěchu, ale k dobročinným a obecně prospěšným účelům. Tato kniha tedy bude věnována tomuto druhému pilíři spravedlnosti – dobročinnosti, která před maximalizací užítku jednotlivce staví vytváření institucionálního rámce umožňujícího efektivní spolupráci.

Lidské jednání bylo vždy podřízeno pravidlům soužití ve společnosti. „*Bylo určováno imaginárním světem nábožensko-filosofických či mytologických představ a obrazů, hodnot a symbolů, ve které člověk věřil a které uznával a respektoval. S formováním novověké a moderní společnosti se situace mění tím, že kladení otázky po smyslu jednání v etickém či nábožensko-filosofickém smyslu je nahrazeno hledáním co nejefektivnějšího, co nejúčelnějšího způsobu řešení problémů. Toto hledání již není intuitivní, ale racionalizované a vědomé. Představa světa stvořeného a řízeného Bohem byla nahrazena představou o světě jako dokonale seřizeném stroji či efektivně fungujícím systémem.*“² Nebyla však nahrazena plně a oba přístupy k lidskému jednání dnes fungují souběžně.

Struktura knihy je inspirována texty Davida Colandera, který hovoří o vizi komplexnosti v ekonomii. Vybízí k náhledu na ekonomické jevy jako na komplexní, sebeorganizující a sebeadaptující systémy. V centru zájmu už nemusí být rovnováha těchto systémů, ale pochopení principů, na kterých tyto systémy vznikaly a vyvíjely se, neboť předvídat směr vývoje či jeho výsledek nejsme schopni. V podobném duchu poznamenal i francouzský historik Francois Furet, že úkolem odborníků ve společenských

---

² Cit. Mucha, 2000, str. 7–8.

vědách není předpovídat budoucnost, ale pochopit minulost a objasnit přítomnost. Podobně i Karl Polanyi hovoří o nutnosti „zbavit se vžitě domněnky, že ekonomie je oblast, již si lidé vždy museli být vědomi. Obrazně se dá říci, že prvky ekonomie byly původně vklíněny do situací, které samy o sobě neměly ekonomickou povahu, a ani jejich cíle a prostředky nutně nemusely být materiální. Koncept ekonomie krystalizoval v průběhu dějin. Avšak čas ani historie nám neposkytly konceptuální nástroje nutné k proniknutí do labyrintu společenských vztahů, do nichž je ekonomie vklíněna.“³

Z těchto principů tedy vychází i tato kniha. Metodologicky je inspirována knihou Douglase Norhe *The Rise of the Western World*, interpretativní studie sestavené převážně ze sekundárních zdrojů, „... jejímž cílem nebylo poskytovat detailní a vyčerpávající studie, jak to činilo standardní ekonomické dějepisce, či nabízet precizní a empirické testování, jež nabízí cliometrie, jako spíše ukázat na nové způsoby zkoumání evropských hospodářských dějin.“ V podobném duchu i kniha, kterou držíte v rukou, nabízí odlišnou perspektivu na širší kontext aktivit, řazených dnes pod pojem sociální politiky, resp. hlubší souvislosti různých podob těchto jevů, a odpovídá na otázky, jaké byly cíle aktivit, spojených s péčí o spravedlnost a společné dobro, kdo je naplňoval a jakými prostředky.

Zvláštní dík patří recenzentům knihy, Františku Ochránovi a Jiřímu Winklerovi, kteří celý text přečetli s velkou pozorností a díky jejichž připomínkám mohl být text pozměněn k lepšímu. Za chyby a nedostatky, které se nepodařilo odstranit, nesu pochopitelně odpovědnost já sám.

---

³ Le Goff, 2005, str. 20.

Text se ve své finální podobě zaměřuje na tři instituce dobročinnosti, univerzální vzory jednání předávané výchovou a kulturou, u nichž lze v evropské civilizaci vysledovat dlouhou vývojovou linii od antického Řecka a Říma přes středověké křesťanstvo po dnešní komplexní systémy sociálních politik. Jedná se o dar (resp. almužnu), práci (resp. nabídku obživy) a půjčku. Konkrétní organizace dobročinných aktivit se proměňovala spolu s kulturním a hospodářským rámcem, vzorec lidského jednání však zůstával stejný. Proto je v názvu knihy využit pojem *archetyp*, který je výpůjčkou z filosofie. I když je zmíněn s jistou terminologickou lehkostí či snad bezstarostností, přesto – jak jsem přesvědčen – je využit smysluplné. Z hlediska ekonomických věd by možná bylo přesnější použít termín *instituce*, avšak vzhledem k neujasněné terminologii a mnohdy nesprávnému užívání tohoto pojmu v češtině jsem se přiklonil k řešení využít alespoň v názvu knihy pojem *archetyp*, neboť čtenáři lépe napoví, co je obsahem knihy.

Aby byl pohled na tři podoby dobročinnosti skutečně komplexní, jsou jednotlivé okruhy představeny v historickém kontextu, jako součást institucionální struktury západní civilizace. Lidé v každé době usilovali o vytvoření určité rovnováhy ve společnosti jedinců s rozdílnými zájmy. Sloužily k tomu instituce založené na principu povinnosti a s tím spjatých výhod a odměn. Ve všech institucích se počítalo se vzájemnými službami, s aktivováním prvků egoismu na straně jedné a dobročinnosti na straně druhé. Protože však tyto rozdílné zájmy v duši jednotlivce spolu nikdy zcela nekonvenovaly, mohlo dojít k určité harmonii jedině tak, pokud se tyto zájmy uvedly do souladu se zájmy druhých lidí, tedy byl-li vytvořen takový institucionální

11 rámeč, který napětí mezi egoismem a obecným dobrem kontroloval.⁴

Poznání různých systémů budování společenské rovnováhy, jak jsou popsány v této knize, pak může být inspirací i pro dnešní dobu, protože zvláště ve veřejném a neziskovém sektoru platí, že i nové instituce vznikají na troskách starých, ze kterých často přebírají některé prvky či principy. Současnost veřejného, resp. neziskového, sektoru může být plně pochopena pouze ve spojitosti s minulostí, a z toho důvodu se tato kniha může stát užitečným zdrojem informací pro všechny, kdo se věnují problematice sociální politiky, dobročinnosti, neziskovému sektoru, dějinám ekonomického myšlení apod. Všem ostatním se může stát malým, byť nedokonalým příspěvkem k hlubšímu poznání světa kolem nás.

František Svoboda

---

⁴ srov. Mucha, 2000, str. 145.

DAR

Ve zkoumání dějin dobročinnosti můžeme začít od principu reciprocity, který ekonomové považují za základní axiom lidského jednání.⁵ Reciprocitou v lidských vztazích rozumíme univerzální tíhnutí ke směně, které se může realizovat dvěma různými způsoby.⁶ Využijeme-li slov Adama Smitha, pak první způsob směňování můžeme charakterizovat jako směny neosobní, tržní, kde se realizuje „sklon k obchodování, vyměňování a směňování jedné věci za druhou“.⁷ To je tržní směna, vycházející z principů komutativní spravedlnosti. Vedle toho však existuje směna společenská, v rámci níž jsou směňovány dary, pomoc a projevy náklonnosti, „velkomyslnost, lidskost, laskavost, soucit, vzájemné přátelství a úcta“.⁸ To je druhý, starší způsob směny, založený na principu distributivní spravedlnosti. Oba typy směn mají svou důležitou funkci a svou vnitřní logiku. Nekooperativní jednání maximalizuje užitky ze směny a vytváří základ pro specializaci a růst bohatství⁹. Kooperativní jednání v osobních směnách je postaveno na reciprocitě darů, drobných laskavostí

---

⁵ Princip reciprocity je v lidském jednání hluboce vkořeněn. Negativní i pozitivní reciprocitu jako typický rys jednání nalezneme již u šimpanzů, našich nejbližších příbuzných. Více viz Smith, V. L., 1998, str. 5. Pozitivní reciprocita jako dobrovolná společenská směna zlepšuje situaci všech zúčastněných. Negativní reciprocita je nutně spojena s existujícím systémem práv a povinností a respektem k daným pravidlům.

⁶ Viz Smith, V. L. 1998, str. 1.

⁷ Smith, A. 2007, str. 19.

⁸ Smith, A. 2007, str. 38.

⁹ Když agenti maximalizují svůj užitek proti maximalizačnímu jednání druhých, maximalizují také celkové zisky ze směny. Jak podotýká V. L. Smith, princip nekooperativní rovnováhy objevil již v r. 1838 A. A. Cournot, avšak my ji nazýváme rovnováhou Nashovou.

a pomoci a maximalizuje zisky ze společenských směn, např. udržováním přátelských vztahů a vytvářením institucionálního rámce umožňujícího efektivní spolupráci mezi členy společnosti.¹⁰

Máme-li začít zkoumat dar jako první ze tří hlavních pilířů dobročinnosti, musíme začít v době, kdy ještě oba typy směn nebyly tak ostře odděleny jako v dnešní době. Ekonomiku daru jako instituci *sui generis* začali objevovat nejdříve antropologové, zkoumající systémy smluvního práva a soustavy ekonomických závazků poutajících různé části a podskupiny tzv. primitivních společností. Závěry jejich výzkumů hovoří o starších principech směňování ve společnostech, které sice nepostrádaly ekonomický trh, ale jejichž směnný režim se lišil od dnešního¹¹. Směnný mechanismus v těchto společnostech fungoval už před zřízením instituce obchodníka, před vznikem peněz, zároveň byl daleko více závislý na institucích právních, náboženských, morálních, politických a rodinných. Ekonomika daru byla natolik komplexním jevem, že se stala společným východiskem pro několik různých institucí – trhem a úvěrem počínaje, zdaněním a almužnou (resp. sociální pomocí) konče.

Tyto počátky ekonomiky daru jako hlavního výsledku všeobecného tíhnutí ke směně budou v následujícím textu nastíněny, aby vynikla jedna důležitá skutečnost – že ekonomika a dobročinnost vyrůstají ze stejných kořenů. Poté, co bude stručně představena emancipace tržní směny od daru, bude poukázáno na posun v chápání daru v řeckém

---

¹⁰ Skutečnost, že lidé jsou zároveň kooperativní i nekooperativní, je dokládána také experimentálně.

¹¹ Mauss, 1999, str. 4.

a židovsko-křesťanském civilizačním okruhu. Zatímco v řeckém světě měl dar především osvědčit ctnost dárece, v židovsko-křesťanském měl být prostředkem ke zlepšení života příjemce. Charita byla sice také zdrojem ctnosti, cílem však bylo zmírnění bídy druhých.

Dar jako směna

Zdá se, že pozitivní reciprocita jako dobrovolná společenská směna vznikla v nukleární rodině, kde blízký příbuzenský vztah zajišťoval přežití genů. Význam pozitivní reciprocitu byl zpočátku zřejmě spíše slabší, neboť uvnitř rodu bylo snazší uplatnit negativní reciprocitu díky možnosti jednoduššího detekování a potrestání černého pasažera. Později však, v souvislosti s rozšířením modelu rodinné reciprocitu do širšího kruhu kmenové společnosti, nabyla na významu pozitivní reciprocita. V dalším kroku pak již *genius of trade* umožnil rozšířit zisky ze společenské směny za hranice rodiny a kmene.¹²

V ekonomických a právních systémech předcházejících těm dnešním nedocházelo při směně takřka nikdy k prosté výměně statků, bohatství a výrobků. Důvody byly dvojí: především to nebyli jednotlivci, kdo směňovali, ale byla to společenství (dnes bychom řekli právnické osoby), která uzavírala smlouvy a vzájemně se zavazovala. Navíc předmětem směny nebyly jen statky, tedy věci ekonomicky užitečné, ale také zdvořilosti, hostiny, obřady, vojenská výpomoc, slavnosti či ženy¹³; u těchto směn byl obchod jen

¹² Smith, V. L. 1998, str. 5.

¹³ Mezi kmeny byly vyměňovány mladé ženy na vdávání, jako mechanismus udržení míru a politické stability. Do tohoto klidného prostředí pak mohla vstoupit obchodní směna mezi kmeny, takže lze říci, že první rozšíření

jedním momentem a oběh hmotných statků pouze jedním bodem smlouvy mnohem obecnější a trvalejší. I v těchto společnostech fungoval pojem hodnoty; ekonomiky dokázaly hromadit velké přebytky, které však byly často vynakládány zcela ztrátově, způsobem, jenž v sobě neměl nic obchodnického.¹⁴ Tato ekonomika byla plná náboženských prvků, platidla měla svou individualitu a magickou moc a pojila se ke klanu nebo k jednotlivci. Oběh věcí, služeb a platidel nebyl odvislý primárně od jejich užitečnosti, ale od vazeb mezi lidmi, které ustavoval či upevňoval. Vzájemné služby a protislužby, nazývané antropology systémem totálních závazků, se formálně uskutečňovaly na principu dobrovolnosti, třebaže byly ve své podstatě pod hrozbou sankce povinné. Totální závazek zahrnoval nejen povinnost oplácet přijaté dary, ale předpokládal ještě další dvě povinnosti: povinnost dary poskytovat a povinnost dary přijímat. Dar měl posílit vazby mezi dárcem a obdarovaným, byl především smlouvou. Odmítnout dát či odmítnout si vzít bylo totéž jako vyhlásit válku, jako odmítnout spojenectví a přátelství. Zejména v tomto smyslu byla ekonomika daru předpokladem pozdější ekonomiky barterové, resp. tržní, neboť k tomu, aby spolu lidé mohli obchodovat, se napřed museli naučit odkládat kopí.¹⁵

---

obchodu za hranice kmene se uskutečnilo díky nepotismu. O tom, jak funkční tento model byl, svědčí i jeho dlouhodobé přežívání, které můžeme ilustrovat třeba i sňatkovou politikou římského impéria či evropských královských dvorů hluboko do 18. a 19. století.

¹⁴ Příkladem může být instituce tzv. potlače – výměny soutěživého typu, kdy často docházelo k „zápasu bohatství“, k přebíjení daru darem, k ničení nahromaděného majetku, aby vítěz tohoto zápasu mohl postoupit na společenském žebříčku výše než poražený. Neoplacený dar staví toho, kdo jej přijal, do podřízeného postavení. Proto musí být dar oplacen.

¹⁵ Mauss, 1990, str. 82.

Podobně jako ekonomika daru předcházela tržní směně, tak mincovním platidlům předcházela platidla předmincovní, často se specifickými způsoby oběhu. Ve všech společnostech předcházejících ty, kde se staly platidlem zlaté, stříbrné a bronzové mince, se jako prostředků směny a platidla používalo nejen cenných kovů, ale i jiných předmětů, např. různých kamenů a mušlí¹⁶. Některá tato předmincovní platidla měla kromě své ekonomické hodnoty také povahu magickou, navíc často zůstávala spjata s individualitou svých někdejších vlastníků a se smlouvami mezi právníckými osobami. Jejich hodnota byla také subjektivní a osobní¹⁷. Zatímco mincovní či papírová platidla v dnešním slova smyslu jsou nástrojem, který člověka závazku vůči druhému zprošťuje, u předmincovních platidel tak jasná distinkce neexistovala. Velmi často byla spojena s institucí daru a s jeho závazky. Rozvolnění vazby mezi platidly a jejich magickou mocí či osobními závazky se podle antropologů dělo postupně¹⁸. Zpočátku zřejmě lidé zjistili, že některé předměty, vesměs magické a vzácné povahy, se užíváním neničí, a přisoudili jim kupní sílu. Později, když se tyto předměty podařilo uvést do oběhu v rámci kmene i mimo něj, si lidé uvědomili, že by tyto

---

¹⁶ Více viz Bernstein, 2000, str. 34–40, nebo Mauss, 1990, str. 23–30.

¹⁷ Předmět směny mohl získávat na své hodnotě s narůstajícím počtem transakcí, kterých se jako prostředek směny zúčastnil. Mauss hovoří o platidlech *vayqu'a* na Trobriandských ostrovech, kde byly znakem bohatství. Zároveň existovalo pravidlo, že obdarovaný je nesměl držet příliš dlouho. Na přijatý dar sice existovalo vlastnické právo, avšak bylo to právo specifické. Skrývalo v sobě „zároveň vlastnictví i držbu, zástavu i pronájem, byla to věc prodaná i koupená a současně uložená“. (Mauss, 1990, str. 24) Právní zásady, které jsou v dnešní době izolovány, byly tehdy propojeny. Obdarovaný si je mohl ponechat jen v období mezi obřady směny kula. Nebyly to jen netečné předměty, naopak, měly vlastní jména, osobnost, historii i legendy. Další typy platidel s podobnými rysy viz Mauss, 1990, pp. 31–33.

¹⁸ Mauss, 1990, str. 101.

kupní nástroje mohly sloužit i jako prostředek počítání a oběhu bohatství. Teprve ve třetí fázi vývoje, pravděpodobně v semitských společnostech, byl vynalezen způsob, jak tyto cenné věci oddělit od emitentů (od skupin a jednotlivců) a učinit z nich trvalé, univerzální nástroje měření hodnoty.

Ekonomika daru předcházela a dala vzniknout také institucím prodeje a úvěru. Nelze říci, že „v primitivních společnostech znali jen režim směny; v pokročilejších se praktikuje prodej za hotové a prodej na úvěr je charakteristický pro nejvyšší stupeň civilizace“¹⁹. V právní kategorii daru byl totiž zakotven i pojem úvěru. Na jedné straně se ze systému darů věnovaných a k jistému datu vrácených vyvinula – zjednodušením, přiblížením dříve oddělených časových úseků – naturální směna. Na straně druhé se díky prodloužení časových úseků vyvinula také koupě a prodej na úvěr a půjčka. Rozlišení mezi závazkem a plněním za úplatu na jedné straně a darem na straně druhé je podle Mause v právu velkých civilizací poměrně novodobou záležitostí.

Ekonomika daru tedy byla právním a zároveň ekonomickým systémem, ve kterém se ustavičně vydávalo a převádělo značné bohatství. Nelze ho nazvat směnou, či dokonce obchodem, protože byla-li transakce vedena s výhledem okamžitého zisku, stával se její iniciátor předmětem značného opovržení²⁰.

---

¹⁹ Varování před tímto zjednodušujícím pojetím, které uplatňoval například Edouard Cuq, nalezneme rovněž u Mause, 1990, str. 36.

²⁰ Nezištnost, ať už domnělá, nebo skutečná, je jedním z charakteristik ekonomiky daru, která v některých institucích přetrvala dodnes, např. v instituci šlechtictví či v instituci církve, které mají být schopny štědrě vydávat a nečekat nic zpět. P. Bourdieu uvádí příklad vévody, který dal svému synovi měšec